

Валерій Смолій

**Дослідник ранньомодерної історії
України**

Зазвичай біографічні нариси й автобіографічні дописи помітно спрощують, принаймні типізують творчі шляхи, що їх долає кожен інтелектуал, який обрав фаховою цариною історію власного народу. Багатолика й сповнена незчисленних образів Кліо немовби випробовує своїх adeptів на зрілість і довершеність творчої думки, зокрема, вимагає надзвичайної ерудиції, багатой уяви, тривалих джерельних розшуків, постійного скептицизму та вічної, небуденної цікавості — неодмінних прикмет справжнього історика.

Втім, спілкування із Кліо завжди є індивідуальним, коли історик віч-на-віч опиняється з її незбагненими примхами. Саме цей досвід, тяглістю не в одне десятиліття професійного життя, і складає ту самобутню палітру творчості, за якою переховується неповторна особистість, ба навіть душа інтелектуала. Для професора Валерія Степановича Степанкова ці взаємини з минущиною вже півстоліття розгортаються під знаком звитязної боротьби українців у XVII ст. за власну незалежність та право на державне існування за беззаперечного лідерства у цій героїчній епопеї Богдана Хмельницького.

Все починалося з історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, до якого Валерій Степанков вступав 1965 р., втім, через неподоланність конкурсного бар'єру, розпочав навчання лише на весні 1966 р., коли доля несподівано дала ще один шанс стати студентом-істориком.

За іронічним самоспостереженням, саме брак просторової уяви спричинився до такого гуманітарного вибору тогочасної молоді людини з віддаленого подільського селища Слобідка-Рихтівська. Адже В. Степанков спершу бачив себе математиком і навіть проектував відповідний життєвий сценарій, який мав проторувати шлях до Київського політехнічного інституту. Та життя відкоригувало, а, по суті, змінило ці первісні плани, несподівано розгорнувши перед ним притягальну панораму захоплюючого минулого свого народу.

На тернистому шляху опанування фахом історика були свої віхи, перешкоди та випробування — студентські студії й цінні практики неформального спілкування з інститутськими наставниками, педагогічна робота у сільській восьмирічній школі у Чернівецькій області, праця асистентом у

педагогічному вузі Кам'янця-Подільського, служба у збройних силах, яка закинула фахового гуманітарія до ракетної частини, дислокованої в Естонії.

Від студентських років професійні зацікавлення Валерія Степанкова були пов'язані з переломною в перебігу українського історичного процесу епохою, тривалий час відомою в історіографії як Хмельниччина. За радянських часів ця епоха вмонтовувалася у штучну конструкцію майже тисячолітньої історії феодалізму, або ж відповідної «суспільно-економічної формації». Для історика-«феодала», як неофіційно іменували дослідників середньовіччя та ранньомодерних часів у фаховому середовищі, вибір теми дисертаційного дослідження завжди був своєрідним рубіконом. Тим більше, якщо йшлося про середину XVII ст. — знаковий в українській історії період, який в полі радянської історіографії перебував у полоні нав'язливої ідеологічної регламентації, що до крайності обмежувало вибір можливих сюжетів та проблем для історичного студіювання.

Хмельниччина з її величезною, майже фантастичною революційною енергією, незвичайними державотворчими експериментами та неймовірними соціокультурними колізіями приваблювала, зачаровувала, надихала історика, збуджувала його уяву, спонукала якомога глибше зануритися у розбурханий вир тогочасся. Заплутаний візерунок міжнародних відносин, вражаюча культурна багатоманітність, розмаїття перехідних соціальних форм, масштабні конфесійні змагання, величезний діапазон стосунків, повсякденних практик і почувань тодішньої історичної людини на тлі всеохоплюючого, наскрізного конфлікту традиційного й модерного — від такої захоплюючої пропозиції неможливо було відмовитися.

Валерій Степанков зробив свій вибір і став студіювати соціальну історію цієї революційної доби, зокрема, її колізії у Правобережній Україні. Проте цей фаховий вибір мав свою ціну на обширах українського радянського історіописання, позаяк істотно ускладнив його наукове та педагогічне буття. Не секрет, що на той час, особливо у 1970-х роках, українське середньовіччя й ранньонова доба були не тільки затиснуті у нівелюючі та заідеологізовані шати радянської концепції феодалізму, а й відкинуті на маргінеси тогочасної тематичної структуризації історичного знання.

Отож історикам-феодалам доводилося долати чималий опір і докладати неабияких зусиль на шляху до омріяного предмета наукових зацікавлень. Відтак одіссея із доведенням його кандидатської дисертації до логічного фіналу — успішного захисту, який відбувся в травні 1980 р., у Валерія Степанкова зайняла цілих вісім років. Чимало знаних українських істориків, серед них — Леонід Коваленко, Анатолій Копилов, Петро Лаптін, Олена Апанович, Дмитро Пойда, Федір Шевченко, Микола Ковальський — у різний спосіб допомагали йому на цій тернистій дорозі, тією чи іншою мірою долучившись до формування його як інтелектуала.

Обрана В. Степанковим для дисертаційного дослідження наукова тема демонструвала полівимірність соціальних процесів середини XVII ст.,

зокрема, спонукала автора замислитися щодо її версіальності у світлі метаморфоз і колізій буття різних станів — козацтва, поспільства, міщанства, духовенства.

На перший погляд, контрасти соціальної історії, та ще й виписаної з позицій радянського офіціозу як т. зв. «антагоністичної боротьби класів», від чого годі було сховатися тогочасному автору, нав'язували спрощену детермінацію історичного процесу. Та розламаний, мінливий, а у чомусь навіть поляризований український простір середини XVII ст. продукував думки, спостереження, проєкції, пов'язані з потужними соціо- й етнокультурними зрушеннями тодішнього українського суспільства. А отже, цілком логічно поставало питання, як представити цей складний, самотутній, динамічний і такий строкатий шар козацької, за періодизацією М. Грушевського, доби в українській історії, та ще й у межах радянського історіописання.

Складно навіть уявити, через скільки роздумів, пошукових схем та проєкцій довелося пройти молодому вченому, доки викристалізувалося рішення — використати відомий термін-інструмент «селянська війна» для представлення соціальної історії часів Визвольної війни.

Зазвичай поширення цього терміна пов'язували із тритомником «Історія селянської війни у Німеччині» німецького історика-богослова пастора В. Ціммермана, представника Гейдельберзької історичної школи, відомою роботою Ф. Енгельса «Селянська війна в Німеччині», студією К. Гартфельдера «До історії селянської війни у південно-західній Німеччині» та публікаціями низки інших авторів. Первісно дефініція «селянська війна» продукувала певні аналогії між селянським рухом 1524–1526 рр. у Священній Римській імперії та релігійними війнами в Європі XVI ст., але здебільшого була зорієнтована на репрезентацію, власне, німецької історії перехідного від пізнього середньовіччя до ранньомодерної доби періоду. Зауважимо, що сучасні дослідники вживають для позначення тих історичних подій у Німеччині інший понятійний апарат: «революція 1525 р.», «революція простої людини», «революція общин» і т. п., а іноді називають їх громадянською війною.

У радянській же історіографії термін «Селянська війна» здобув інакше, доволі своєрідне, інструментальне використання — як свого роду «перемикача» між різними періодами т. зв. «пізнього феодалізму», тобто способу переходу від однієї стадії у межах формаційного підходу до іншої, або ж як маркера інтенсивності й масштабності «антифеодальних рухів» з обширу російської історії XVII–XVIII ст. На відміну від такого інструментального застосування, оригінальність дослідницької пропозиції В. Степанкова полягала в тому, що історик уживав термін «селянська війна» та продуковані ним смисли для типологічного означення, точніше — нюансування соціальної диференціації суспільства революційної доби, якою була Хмельниччина. Відтак стадіальний «перемикач» у його студіях перетворився на типологічний інструмент, який представляв революційні колізії у розрізі буття різних станів.

Власне, Визвольна війна була тією критичною точкою чи віссю історії України, котра вирізнялася не тільки героїчною й легендарною звитягою, а й незвичайним розмахом творчої активності широких суспільних шарів. Адже на той час уважалося, що саме «прогресивні маси трудівників» або «людей праці», освячених «класовими інтересами», рухають і спрямовують історичний процес до кращого майбуття. Таким чином, розширення соціальних контекстів помітно змінювало дослідницьку перспективу щодо висвітлення епохальних подій середини XVII ст.

Варто взяти до уваги, що за фасадом таких означень і кліше до ока історика потрапляв не тільки неймовірний колорит, який різьчило вирізняв козацьку Україну з-поміж тодішніх держав і державних утворень, а й неповторне усвідомлення соціального предметності раннього нового часу. Звісно, авторські міркування 1980-х років оберталися навколо установчих ідеологічних конструктів «антифеодальної боротьби» й «феодальної державності», проте вони дедалі більше пов'язувалися з переосмисленням ролі різних соціальних спільнот, прошарків та особистостей, при цьому все помітніше розходячись з радянським канонем.

Недаремно В. Степанков починає частіше замислюватися щодо перспектив репрезентації видатної особистості та її виняткової, навіть унікальної ролі за часів революційних потрясінь, зокрема, розмірковує про неї як про своєрідного каталізатора майбутніх соціокультурних трансформацій. Так крок за кроком його творча думка наближалася до представлення історичного значення Богдана Хмельницького як видатного державного діяча й політика тієї переломної доби.

Із величезною приємністю і неприхованою ностальгією пригадуються наші тривалі дискусії і розмови кінця 1980-х — початку 1990-х років. На тих товариських бесідах ішлося про велику особистість та її призначення в історії, соціальну інертність і творчий динамізм нижчих верств, політичні устремління й культурні вартості традиційного суспільства, кумулятивний ефект державотворчих рішень на ниві етнокультурних процесів у козацькій Україні, що спричинився до пришвидшення процесу творення нації, та десятки інших контекстів і ракурсів з обсягу ранньомодерної минувшини. Цей спільний творчий діалог не тільки збагачував нас обох цікавими ідеями, підходами та спостереженнями, а й переріс у багаторічне плідне співробітництво і міцну дружбу.

Наприкінці 1980-х років перебудовчі процеси, що порушили всю традиційну конструкцію радянської суспільно-державної організації, спричинилися до глибокої кризи радянських образів історії, передусім т. зв. епохи феодалізму. На часі поставали нові виклики, котрі примушували замислитися щодо тотального демонтажу радянської концептуалізації. Відтак пізнавальна ситуація, яка розгорталася на зламі 1980–1990-х років, формувала й висувала нові запити до української минувшини, зокрема, до середини XVII ст. — Українська козацька держава та її фундатори-провідники, ви-

звольна війна й конструкт української революції, козацька старшина та її державотворче призначення, Богдан Хмельницький як харизматичний тип історичної особистості, Хмельниччина як системний чинник етнонаціональної консолідації та ще безліч інших. Адже до того часу моноліт нав'язаної схеми-ідеї телеологічного чи-то «неминучого і переможного возз'єднання» з Москвою, канонізованої й абсолютизованої у партійних тезах, заступав та обмежував будь-яку живу, неординарну думку.

З перспективи сьогодення багато з тих запитів видаються простими, очевидними та логічними, особливо коли взяти до уваги загальні тенденції українського історіописання ХХ ст. поза межами радянської України. Втім, не так було наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років на тлі швидкоплинних трансформацій радянської історіографії, врешті-решт пострадянської історичної науки.

Пригадується, що кожне з цих і десятків інших питань було предметом для тривалих і болісних роздумів, перманентної роботи думки, коли на шальках уявних терезів повсякчас зважувалися аргументи, оцінювалися відомі факти, обмірковувалися свідчення джерел, формулювалися узагальнення, які крізь заплутані нетрі накинутих стереотипів, кричущих ідеологічних обмежень і сірих догматизм старих схем невтомно пробивали шлях до висунення й обґрунтування нових концептуальних пропозицій.

У цій складній, багатогранній і напруженій роботі з ревізії та переосмислення уявлень про Визвольну війну середини XVII ст. зокрема та українську ранньомодерну історію загалом визначне й почесне місце посів історик Валерій Степанков. Згадаємо, приміром, його праці про державотворчі устремління та плани Богдана Хмельницького, його монархічні потуги, багатомірні політичні мотиви і наміри гетьманів Івана Виговського та Петра Дорошенка, котрі справили неабиякий вплив на суспільно-політичну думку XVIII ст., становлення Української козацької держави у світлі концепції Національної революції середини XVII ст., компаративні паралелі з обсягу українського та європейського революційного рухів XVI–XVII ст. тощо.

Більше того, протягом 1990-х років концептуальні пропозиції та підходи вченого стали орієнтирами-дороговказами для молодшої генерації істориків, які тільки-но розпочинали студіювати в козацькій добі та над державотворенням раннього нового часу. Не випадково його докторська дисертація «Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 роки)» була захищена 1993 р. за сукупністю праць. Ці студії не тільки піднесли наукове реноме Валерія Степанкова, а й зробили його одним із найповажніших дослідників ранньомодерної історії України.

Творче співробітництво, а особливо авторський тандем, який гармонійно сполучив наші зацікавлення у царині студіювання й осмислення постаті українського володаря, дозволили краще пізнати Валерія Степановича як особистість і як інтелектуала.

Соціально-політична біографія Б. Хмельницького приховувала і приховує чимало потенційних і очевидних контекстів висвітлення, що відкривають безмежні перспективи її конструювання та представлення. До того ж слід урахувати, що великий український гетьман проводив не тільки складні й багатоходові комбінації на дипломатичних і військово-політичних теренах, а й вів своєрідну та майстерну гру з соціальними низами і козацькою верхівкою.

Та й уявлення про Б. Хмельницького, котрі циркулювали як у науковій літературі, так і в свідченнях сучасників, змальовували історичну особистість, яка сполучала звичні людські слабості й чесноти з гострим і дотепним розумом. Отож поставав образ здібного полководця, дипломата і водночас політичного лідера, який тонко відчував як настрої поспільства, так і вагання й устремління старшини, шляхти, духовенства, міського патриціату. Таке розмаїття контекстів і перспектив щодо персональної історії Великого Богдана потенційно відкривало неймовірне багатство сюжетів, які мали свої мірила вартості, історіографічну традицію репрезентації та відповідні джерельні свідчення, що потребували скрупульозного перегляду й творчого опрацювання.

Проте ці складності предметної області повною мірою виявили талант і майстерність В. Степанкова як історика. На цьому місці варто наголосити, що він належить до вчених із аналітичним способом мислення, які не схильні кидатися у теоретичні чи методологічні крайнощі, що їх нав'язливо й часто безапеляційно пропонує чергова інтелектуальна мода. Його історичні студії зіперті на всебічне, пильне та критичне осмислення фактів, здобутих, як наголошували класики, «із перших рук», тобто на основі багаторічного прискіпливо-копіткого студіювання джерел.

Водночас прикметними рисами В. Степанкова є етична чесність і навіть ригоризм, які добре виявилися у його виваженому й об'єктивному ставленні до істориків та їхнього наукового доробку, зокрема, до праць учених, написаних за радянської доби. Тонке розуміння передумов, обставин історіографічного процесу, інтелектуальних настроїв і культурної атмосфери, в яких розгорталися наукові практики того чи іншого історика, дають йому змогу часто пропонувати влучні тлумачення, цікаві рефлексії та проникливі спостереження.

Ці риси повною мірою виявилися у багатьох текстах професора В. Степанкова, які вирізняються широким проблемним діапазоном і багатством сюжетних ліній. У його студіях віднаходимо цікаві замальовки побутового життя за руйнівних і кривавих воєнних подій, багатовимірну палітру соціальної та політичної історії XVII ст., есе з державотворчих практик того чася, історично-біографічні етюди про гетьманів і козацьких очільників, огляди різноманітних сюжетів, присвячених розгортанню й подіям Української національної революції 1648–1676 рр., ідеологічних, культурних і конфесійних ангажованостей, якими була сповнена тодішня історична доба, тощо.

Зрештою, дослідження В. Степанкова, які побачили світ протягом 2000-х років, репрезентують не тільки його високий фаховий рівень і талант історика, а й незаперечну дослідницьку зрілість. Так, зокрема, історія XVII ст. розглядається автором у розрізі соціальної стратифікації та мобільності, проблема формування національної аристократії — еліти пов'язується з колізіями політичної свідомості, історичні нариси про окремих осіб подаються у руслі колективних, просопографічних уявлень. Більше того, ранньомодерна історична людина вписується вченим до багатогранного середовища епохи, в якій вона не тільки фізично існує, а й виступає як співтворець цінностей, норм поведінки, звичаїв, традицій, колективних почувань, вірувань, соціальних настанов і безлічі інших проявів культурного, соціального й духовного буття.

Поряд з критично-аналітичною й раціональною спрямованістю способу мислення В. Степанкова (що іноді порівнюють із відомими позитивістськими взірцями), його творча манера вирізняється яскравою самобутністю, зокрема, загостреною полемічністю, витонченою метафоричністю та багатством продукованих сенсів. Про це красномовно свідчать назви низки його публікацій, в яких простежується побутування метафоричних, багатоманітних смислів, як наприклад: «“Інтелектуальна рефлексія” чи місія “караючого архангела”? Кілька зауваг із приводу культури ведення наукової дискусії на сторінках “Українського гуманітарного огляду”», «Історія не лазня! або кого підводить чуття історизму (Кілька міркувань з приводу статті п. Володимира Базилевського “Холодний душ історії”）」, «Чи було для козацтва “своїм” польське жовнірство й “чужим” українське поспільство? (кілька зауважень до концепції “побратимства фаху” професійних вояків）」, «1648 рік: початок Української революції чи “домової війни” в Речі Посполитій?» тощо.

Але професор В. Степанков є не тільки поважним академічним ученим, а й високопрофесійним педагогом-практиком, який уже кілька десятиліть передає свій безцінний фаховий досвід майбутнім історикам. Крім того, він впевнено зарекомендував себе науковцем-новатором на педагогічній ниві, зокрема, як автор численних посібників, підручників, спецкурсів для студентів і шкільництва, а також як керівник і консультант багатьох дисертаційних студій молодих науковців. У педагогічній сфері В. Степанков є не тільки чудовим порадиником і фаховим експертом, а й людиною з великим життєвим досвідом і тонким розумінням психології наукової творчості. Йому притаманні доброчесність, почуття справедливості, природного такту й толерантності, котрі поширюються як на старших, так і молодших колега-початківців.

Складні реалії нашої сучасності з її революційними метаморфозами 2000-х років немовби унаочнюють історичні паралелі з незабутньою добою Української національної революції середини — другої половини XVII ст., яку Валерій Степанович вивчає вже півстоліття. За цей час В. Степанков став визначним дослідником ранньомодерної історії України, без студій якого

складно уявити сучасну українську історіографію, а його ідеї спонукають до пошуку новітніх шляхів у конструюванні й репрезентації нашої минувшини. На часі плекання нових проектів і праць, які, впевнений, будуть цікавим, самобутнім і новим словом в українському історіописанні.

А отже щиро побажаємо ювіляру — давньому товаришу та колезі — міцного здоров'я, творчої наснаги й успішної реалізації всіх його планів і задумів на славу української Кліо!